

Ο ΜΟΝΟΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΩΣ ΤΡΟΠΟΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΓΓΕΝΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΑΔΙΕΞΟΔΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Γιώργος Μπαγάκης

**Καθηγητής Μεθοδολογίας και Πολιτικών Δια Βίου Εκπαίδευσης και Επιμόρφωσης,
Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου**

1. Εισαγωγικά¹

Θα αναφερθώ σε εγγενή προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης που η πρόσφατη κρίση τα όξυνε και οδήγησε συχνά στη μιζέρια και στην απογοήτευση της εκπαιδευτικής κοινότητας. Τελευταία συνοδεύθηκαν με πρωτόγνωρο αυταρχισμό, προχειρότητες και ακύρωση των επιστημών της εκπαίδευσης, ως προσφορά στον βωμό της αριθμολαγνείας από τη μεριά της πολιτικής εξουσίας. Η κρίση στην εκπαίδευση είναι πασιφανής και οι εναλλακτικές υπέρβασης είναι υπό αντίχρεωση και διαμόρφωση

2. Εγγενή προβλήματα

Ακολουθεί η παράθεση στοιχείων, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ως εγγενή προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης:

¹ Το κείμενο βασίζεται στην εισήγηση που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της ημερίδας «Η εκπαίδευση στην εποχή της κρίσης» που πραγματοποιήθηκε από την ΠΑΠΕΔΕ το Σάββατο της 22ας Μαρτίου 2014. Επειδή η ολοκλήρωση του κειμένου πραγματοποιήθηκε τρεις μήνες αργότερα, διάστημα στο οποίο συνέβησαν πολλά και σημαντικά και με μεγάλη συνάφεια σε όσα αναφερόταν στην αρχική εισήγηση, προστέθηκαν ορισμένα στοιχεία που αφορούν σε γεγονότα σε μεταγενέστερο χρόνο της αρχικής εισήγησης.

1. Η εκπαιδευτική πολιτική της “βιτρίνας” που δημιουργεί προσδοκίες κοσμογονιών στην εκπαίδευση, η οποία όμως απλώς «χαϊδεύει αυτιά».
2. Η εκπαιδευτική πολιτική των εγκυκλίων με σκοπό την υλοποίηση των εκπαιδευτικών πολιτικών, η οποία όμως είναι πασιφανές ότι δεν επαρκεί, ιδιαίτερα στη χώρα μας, που δεν φημίζεται για την επάρκεια και την αξιοπιστία του κρατικού μηχανισμού.
3. Η έλλειψη επαρκούς και ουσιαστικής υποστήριξης των όποιων νέων θεσμών εισάγονται πέρα από την γραφειοκρατία των εγκυκλίων.
4. Η κομματική στελέχωση των επιτελικών εκπαιδευτικών φορέων.
5. Οι πολιτικές των κομματικών, πολιτευτών και αυλικών, που ως μαθητευόμενοι μάγοι παρεισφρύουν στα κέντρα λήψης των αποφάσεων και ασκούν πρόχειρη, επιφανειακή, ερασιτεχνική, ιδιοτελή εκπαιδευτική πολιτική με τους συσχετισμούς που διαμορφώνουν, παρακάμπτοντας έτσι ικανούς ανθρώπους και ομάδες με γνώση, πείρα και αληθινό ενδιαφέρον για την εκπαίδευση
6. Οι παχιές αγελάδες του ΚΠΣ/ΕΣΠΑ και η κατασπατάληση κονδυλίων μετά τη δεκαετία του 1990 στην «απορρόφηση για την απορρόφηση» για ημέτερους και με δήθεν προστιθέμενη αξία στη μάθηση.
7. Η ανυπαρξία ή τα κακέκτυπα πιλοτικών εφαρμογών, που έχουν ως αποτέλεσμα την άμεση και σε μεγάλη κλίμακα εφαρμογή εκπαιδευτικών πολιτικών. Αυτό συνεπάγεται λάθη και αστοχίες, που θα μπορούσαν να αποφευχθούν με εφαρμογές σε μικρότερη κλίμακα, στο πλαίσιο προσεκτικά σχεδιασμένων και επαρκώς υποστηριγμένων πιλοτικών εφαρμογών που θα έπρεπε να προηγούνται.

8. Η κυριαρχία των από τα πάνω προς τα κάτω (top-down) πολιτικών της εκπαίδευσης, η οποία αγνοεί συχνά τα τεκταινόμενα στην εκπαιδευτική κοινότητα.
9. Η έλλειψη επαρκούς συμμετοχής της εκπαιδευτικής κοινότητας καθώς και συνεχούς και συστηματικής ενημέρωσής της στις τρέχουσες εκπαιδευτικές πολιτικές.

3. Πρόσφατα προβλήματα

α. Η πρόσφατη περίοδος της κρίσης με τα μέτρα του μνημονίου την τελευταία τετραετία

Στα προηγούμενα εγγενή προβλήματα που παρατέθηκαν δύναται να προστεθούν και πρόσφατα μέτρα που προκύπτουν από την κρίση της τελευταίας τετραετίας:

1. Συγχωνεύσεις σχολείων
2. Μειώσεις μισθών
3. Μειώσεις πόρων για τα σχολεία
4. Κατάργηση των εκπαιδευτικών αδειών²
5. Διαθεσιμότητα εκπαιδευτικών

² Όσο και αν φαίνεται ασήμαντο συμβολίζει πολλά για τους εκπαιδευτικούς και την εξέλιξή τους

β. Κεντρικά ζητήματα που οξύνθηκαν ιδιαίτερα την τελευταία διετία

Ως απόρροια των τελευταίων μέτρων μπορούν να επισημανθούν κεντρικά ζητήματα που οξύνθηκαν ιδιαίτερα την τελευταία διετία:

1. Συντηρητισμός με έμφαση στο εξεταστικό και στον έλεγχο των εκπαιδευτικών χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η πολυπλοκότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της μάθησης.
2. Αυταρχισμός με γρήγορες αποφάσεις χωρίς διάλογο με την εκπαιδευτική κοινότητα.
3. Σκλήρυνση ως προς τα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας.
4. Αριθμολαγνεία χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η εκπαιδευτική διάσταση.
5. Αγνόηση των βασικών αρχών και των ερευνητικών δεδομένων των επιστημών της εκπαίδευσης.
6. Αποδόμηση της τεχνικής εκπαίδευσης.
7. Προχειρότητες, όπως ήταν η έναρξη της σχολικής χρονιάς με την εισαγωγή νέων μαθημάτων στην Α΄ Λύκειου, στα οποία δεν είχαν γραφεί σχολικά εγχειρίδια, ούτε ακόμα και το περίγραμμα του περιεχομένου των μαθημάτων αλλά μόνο ο τίτλος τους.
8. Τράπεζα θεμάτων με άγνωστες ομάδες και χωρίς επαρκή προετοιμασία που συνεπάγεται περιορισμένη εγκυρότητα και αξιοπιστία.

Ειδικότερα επισημαίνονται:

β1. Επιτελικοί εκπαιδευτικοί οργανισμοί άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής με πεπαλαιωμένες αντιλήψεις. Υπάρχουν μεγάλοι επιτελικοί οργανισμοί εκπαιδευτικής πολιτικής (δες Μπαγάκης, 2012, 2012a, 2014), που λίγο απέχουν από κλειστούς, αναποτελεσματικούς τεχνικούς οργανισμούς, κάποιες φορές χωρίς ακαδημαϊκό ειδικό βάρος και όραμα για την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Συχνά κυριαρχεί η κομματοκρατία και το βόλεμα ημετέρων, επίσης η διοίκηση των οργανισμών αυτών εμφορείται από μια περίπου στρατιωτικού τύπου αντίληψη για την ηγεσία των οργανισμών

β2. Εκπαιδευτικοί σε δύσκολες συνθήκες. Οι εκπαιδευτικοί την τελευταία περίοδο βιώνουν μια πρωτόγνωρη, δύσκολη περίοδο που την χαρακτηρίζουν στοιχεία όπως:

1. Η επαγγελματική ανασφάλεια **που συνεπάγεται** η ανορθολογική πολιτική του «που θα κάτσει η μπίλια» για να υποστούν τις συνέπειες μέτρων και δεσμεύσεων.
2. Η οικονομική υποβάθμιση σε επίπεδα κρίσιμης επιβίωσης ιδιαίτερα για τους νεοεισερχόμενους εκπαιδευτικούς.
3. Η μεγέθυνση της γραφειοκρατίας.
4. Η αύξηση του φόρτου εργασίας

4. Παραδείγματα από την υποστήριξη στο project/ερευνητικές εργασίες και την αυτοαξιολόγηση της σχολικής μονάδας

Ακολουθούν δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα εκπαιδευτικών πολιτικών, οι οποίες εφαρμόστηκαν στην περίοδο της κρίσης που σχετίζονται με όσα προαναφέρθηκαν. Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνεται ο συχνός εκφυλισμός δύο νέων μεθόδων με μεγάλο εκπαιδευτικό ενδιαφέρον και ισχύ για τα σχολεία, εξ αιτίας της προβληματικής πολιτικής υποστήριξής τους, αλλά και λανθασμένων πολιτικών σχεδιασμών. Ακολουθούν

συνοπτικές αναφορές στο project/ερευνητικές εργασίες και στην αυτοαξιολόγηση της σχολικής μονάδας.

A. Το παράδειγμα project/ερευνητικές εργασίες

Αναφορικά με την εφαρμογή της μεθόδου project/ερευνητικών εργασιών παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά οι βασικοί σταθμοί, ώστε να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα τεκταινόμενα στην περίοδο της κρίσης:

α. *Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.* Στο πλαίσιο των καινοτόμων προγραμμάτων εφαρμόζεται προαιρετικά το project συχνά επιτυχημένα, αλλά όχι βέβαια σε όλα τα σχολεία.

β. *Αρχές δεκαετίας 2000.* Εμφανίζεται στο πλαίσιο της ευέλικτης ζώνης στην οποία συμμετείχαν προαιρετικά εκατοντάδες σχολεία που συμφώνησαν με το πλαίσιο της. Επισημαίνεται η έλλειψη επαρκούς επιμόρφωσης και υποστήριξης για το μεγάλο αυτό αριθμό πιλοτικών σχολείων, με αποτέλεσμα την εμφάνιση εκφυλιστικών φαινομένων στη γενίκευση που ακολούθησε, παρά το ότι παρατηρήθηκαν αξιόλογες προσπάθειες σχολείων και εκπαιδευτικών.

γ. *Πιο πρόσφατες εξελίξεις.* Η μέθοδος project/ερευνητικές εργασίες θεσμοθετείται ως υποχρεωτικό μάθημα στο Λύκειο το 2011 (Ο.ΕΠ.ΕΚ., 2011). Η επιμόρφωση όμως ξανά είναι πολύ περιορισμένη. Υπάρχει έλλειψη υποστήριξης και πραγματοποιούνται συχνές αλλαγές του θεσμικού πλαισίου. Ως αποτέλεσμα των προηγούμενων στοιχείων εμφανίζεται σύγχυση και εκφυλιστικά φαινόμενα τα δυο τελευταία χρόνια. Αυτό συμβαίνει παρά το τεράστιο ενδιαφέρον που έδειξαν πάρα πολλοί εκπαιδευτικοί – πρωτόγνωρο φαινόμενο για μια εκπαιδευτική πολιτική που υλοποιούνταν τότε. Έτσι δεν έμειναν απαθείς στο έλλειμμα της επιμόρφωσης, αλλά αυτοοργανώθηκαν, με αποτέλεσμα την πραγματοποίηση δεκάδων ή και ακόμα περισσότερο ποικίλων μορφών επιμόρφωσης σε επίπεδο σχολείων, διευθύνσεων, ενώσεων κ.ά.. Το τελευταίο όμως είναι προφανές ότι δεν επαρκεί για μια πολιτική που εφαρμόζεται σε χιλιάδες σχολεία.

B. Το παράδειγμα της αυτοαξιολόγησης της σχολικής μονάδας

Ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί η εισαγωγή της αυτοαξιολόγησης σχολικής μονάδας (MacBeath, Schratz, Mauret, Jacobsen , 2005).

Επισημαίνονται:

α. Οι μεγάλοι στόχοι που δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τις αυτονόητες δυσκολίες, αδράνειας και συχνά συγχέουν τη στόχευση με την εφαρμογή μιας νέας μεθόδου.

β. Στην περίπτωση της αυτοαξιολόγησης σχολικής μονάδας στις αρχές της δεκαετίας του 2010 υπήρξε μεγάλος αριθμός πιλοτικών σχολείων (600). Αυτό όμως αναιρεί την έννοια του «πιλοτικού», καθώς με τέτοιο πλήθος σχολείων, αυτά δεν παρακολουθούνται και δεν ελέγχονται εύκολα, ούτε αξιοποιούνται επαρκώς.

γ. Η συγκρότηση επιστημονικών ομάδων για την αυτοαξιολόγηση συχνά βασίστηκε σε πολιτικές ισορροπίας παρά στην επιστημονική τους καταλληλότητα και πείρα και αυτό δεν αποτελεί εχέγγυο για την επιτυχία της αυτοαξιολόγησης.

δ. Η εμπλοκή των σχολικών συμβούλων ex officio με τον αποκλειστικό ρόλο του “κριτικού φίλου” δεν ήταν η καλύτερη λύση για την αυτοαξιολόγηση. Πρόκειται για ένα ρόλο που απαιτεί μεγάλη εμπειρογνωμοσύνη και σημαντική συμμετοχή. Παρόλο που οι σχολικοί σύμβουλοι είναι θεσμικά κατάλληλοι για να διαδραματίσουν το ρόλο του «κριτικού φίλου», συχνά δεν μπορούσαν ή δεν είχαν προετοιμασθεί κατάλληλα για να υποδυθούν αυτόν το ρόλο.

ε. Η πολιτική ηγεσία των τελευταίων δύο χρόνων περιέκοψε την όποια επιμόρφωση και υποστήριξη καθώς και σημαντικό μέρος του αρχικού σχεδιασμού του όλου έργου. Αυτό ήταν καθοριστικό στοιχείο στην πορεία της υλοποίησης του προγράμματος αυτού.

στ. Επιχειρήθηκε η υποχρεωτική γενίκευση ακόμα και με μεθόδους που ακύρωναν την ουσία της αυτοαξιολόγησης, όπως τουλάχιστον ορίσθηκε στη διεθνή εκπαιδευτική και ερευνητική κοινότητα (δες MacBeath, 2006) μετατρέποντας ή εκφυλίζοντας την αυτοαξιολόγηση σε μια υπηρεσιακή έκθεση κατ' εντολή υπουργού προς τους υφισταμένους του, αμφίβολης αξιοπιστίας και εγκυρότητας. Μάλιστα αυτό επιχειρήθηκε σε μια περίοδο που η εκπαιδευτική κοινότητα δεινοπαθούσε με παράλογες απολύσεις και άλλα δεινά. Στο άκρως πολωμένο σημερινό πεδίο των απολύσεων, με ποια εμπιστοσύνη από τη μεριά των εκπαιδευτικών είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ουσιαστική αυτοαξιολόγηση, όταν η ειδοποιός της διαφορά από άλλες μορφές αξιολόγησης είναι η αυτενέργεια, η ενεργοποίηση, η ευρηματικότητα, η αναστοχαστική και συλλογική στάση και δράση των εκπαιδευτικών;

ζ. Η εμπιστοσύνη όμως των εμπλεκομένων είναι «εκ των ων ουκ άνευ» για την υλοποίηση της αυτοαξιολόγησης. Χωρίς επαρκή επιμόρφωση, υποστήριξη και χωρίς κλίμα συναίνεσης δεν υπάρχουν πολλές πιθανότητες ουσιαστικής εφαρμογής της αυτοαξιολόγησης με έναν αξιόπιστο και έγκυρο τρόπο.

Γ. Συμπερασματικές επισημάνσεις από τα δύο παραδείγματα

Πολύ συνοπτικά, παρατηρούμε στα δύο πρόσφατα παραδείγματα του project/ερευνητικών εργασιών και της αυτοαξιολόγησης, ότι πολλά από τα αρνητικά στοιχεία που προαναφέρθηκαν σχετίζονταν με την έλλειψη επαρκούς επιμόρφωσης και υποστήριξης, η οποία συνεπάγεται πολύ αρνητικές συνέπειες στις υλοποιούμενες εκπαιδευτικές πολιτικές. Παράλληλα, επισημαίνονται λανθασμένοι σχεδιασμοί στην ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική. Όλα αυτά οδηγούν σε πολύ σοβαρά προβλήματα τις υλοποιούμενες πολιτικές των δύο παραδειγμάτων, στα οποία η κρίση κατείχε σημαντικό μερίδιο, που συνυφάνεται και ενισχύει τις χρόνιες παθογένειες της ελληνικής εκπαίδευσης. Σε αυτό όμως ενδεχομένως θα πρέπει να συνυπολογισθούν και ευθύνες ατόμων, ομάδων και φορέων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στα παραδείγματα των εκπαιδευτικών πολιτικών που συζητήθηκαν.

5. Συζήτηση/προοπτική/προτάσεις υπέρβασης

Κλείνοντας, ακολουθεί συνοπτική απόπειρα συζήτησης με στόχο τη διερεύνηση προτάσεων και προοπτικής. Στην κατεύθυνση αυτή επισημαίνονται τα εξής:

1. Είναι προφανές πως θα πρέπει να σταματήσει η απαξίωση και η εξουθένωση των εκπαιδευτικών, καθώς αποτελούν τα βασικά στηρίγματα της εκπαίδευσης.
2. Είναι απολύτως αναγκαίο να υπάρξουν μη κομματοκρατούμενες, διαφανείς ομάδες εργασίας στα επιτελικά όργανα του Υπουργείου Παιδείας, στη θέση που σήμερα έχουν ασήμαντοι μυστικοσύμβουλοι και εύκολοι χειροκροτητές, οι οποίοι μικρή σχέση έχουν με τις πολιτικές της σχολικής εκπαίδευσης. Επίσης απαιτείται προσεκτική επιλογή των ατόμων που κατέχουν επιτελικές θέσεις.
3. Κρίνεται απαραίτητο το άνοιγμα και ο ειλικρινής διάλογος με την εκπαιδευτική κοινότητα, παρά τους όποιους περιορισμούς και αντικειμενικές δυσκολίες υπάρχουν στις δύσκολες συνθήκες της κρίσης που διερχόμαστε. Αυτό είναι προτιμότερο από απειλές, διώξεις και «ψεκάσματα».
4. Απαιτούνται εναλλακτικές λύσεις στην ιδεολογία της αριθμολαγνείας, της ακύρωσης και του ευνουχισμού της εκπαιδευτικής και της κοινωνικής διάστασης.
5. Προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη ο σεβασμός των ιδιαιτεροτήτων της σχολικής εκπαίδευσης. Είναι συχνό το φαινόμενο ειδικοί με μεγάλη εμπειρογνωμοσύνη για την σχολική εκπαίδευση να αγνοούνται. Στην ίδια κατεύθυνση απαιτείται ο σεβασμός των επιστημών της εκπαίδευσης. Είναι γνωστό ότι τον τελευταίο μισό αιώνα έχουν αναπτυχθεί σημαντικές επιστήμες για τη σχολική εκπαίδευση, που συχνά δεν λαμβάνονται υπόψη στα κέντρα λήψης των αποφάσεων και άσκησης των πολιτικών.

6. Τα κόμματα, οι επιστημονικές ενώσεις, οι ενώσεις των εκπαιδευτικών σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο, τα εκπαιδευτικά περιοδικά οφείλουν να επεξεργασθούν συγκεκριμένες και εφαρμόσιμες προτάσεις και να δημιουργήσουν fora προς αυτήν την κατεύθυνση.
7. Τα παιδαγωγικά τμήματα, τα τμήματα εκπαιδευτικής πολιτικής, οι τομείς παιδαγωγικής θα πρέπει να ενσκήψουν στα προβλήματα σε αντίθεση με την «αφωνία», που κυριαρχεί την περίοδο αυτή σε αυτούς τους εξαιρετικά σημαντικούς για την εκπαίδευση χώρους.
8. Είναι απολύτως αναγκαία η επανεργοποίηση της επιμόρφωσης και της υποστήριξης σε θέματα που ανταποκρίνονται στις ανάγκες των εκπαιδευτικών. Ενδεικτικά αναφέρεται για την τρέχουσα υποβάθμιση της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, ότι περισσότερο από ένα χρόνο τα ΠΕΚ υπολειτουργούν.
9. Σήμερα όσο ποτέ άλλοτε χρήζουν ενίσχυσης οι συλλογικότητες υπέρβασης εντός και εκτός σχολείου, μεταξύ σχολείων, μεταξύ σχολείων και άλλων φορέων και θεσμών της εκπαίδευσης.

Με βάση τα εννέα σημεία που προαναφέρθηκαν, προκύπτει ότι απαιτείται σταδιακά η επεξεργασία ρεαλιστικών εναλλακτικών θέσεων και παρεμβάσεων, γιατί οι λύσεις στα προβλήματα δεν θα έρθουν ούτε με την κατάληψη των «θερινών ανακτόρων» ούτε βέβαια από τον «καναπέ».

Στην κατεύθυνση αυτή δεν θα πρέπει επίσης να ξεχνάμε, ότι η συναίνεση, η συμμετοχή, ο σεβασμός και η ενίσχυση της αξιοπρέπειας των εκπαιδευτικών είναι «εκ των ων ουκ άνευ» για οποιαδήποτε βιώσιμη εναλλακτική λύση.

Η σημερινή εκδήλωση αποτελεί μια έκφραση συλλογικότητας από αυτές που προαναφέρθηκαν ως ζητούμενο που θα πρέπει να πολλαπλασιασθούν και να ενισχυθούν. Μακάρι να συμβάλει με ένα λιθαράκι στις διαδικασίες για την υπέρβαση της σημερινής βαθιάς κρίσης στην εκπαίδευση.

6. Βιβλιογραφία

MacBeath, J. Schratz, M., Mauret, D. Jacobsen ,L. (2005) *Η αυτοαξιολόγηση στο ευρωπαϊκό σχολείο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

MacBeath, J. (2006) *School inspection and Self-Evaluation. Working with the new relationship*. London: Routledge.

Μπαγάκης, Γ. (2012). Προβληματισμοί για τις συγχωνεύσεις οργανισμών που εποπτεύονται από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού (Υ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α.). Η περίπτωση του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.). Ανάρτηση στο Portal ESOS.

Μπαγάκης, Γ. (2012α) Από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΠΙ), το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (ΚΕΕ) και τον Οργανισμό Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών (ΟΕΠΕΚ) στο Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ). Κρίσιμα ανοιχτά ζητήματα και δυναμικές. Ανάρτηση στο Portal ESOS.

Μπαγάκης, Γ. (2014) Η μνήμη του Α. Δημαρά και το σημερινό Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.). Ανάρτηση στο Portal ESOS.

Ο.ΕΠ.ΕΚ. (2011) *Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών, Ερευνητικές Εργασίες Γενικού Λυκείου. Οδηγός Επιμορφούμενου*. Αθήνα: Οργανισμός Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών (Ο.ΕΠ.ΕΚ.)